

Paul Ziche

Door een rode bril

Idealisme voor Cartesianen

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen

Oratie 26 februarie 2009

Paul Ziche

Door een rode bril

Idealisme voor Cartesianen

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen

Oratie

Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Geschiedenis van de nieuwere Wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht op donderdag 26 februari 2009

Mijnheer de Rector Magnificus,
Geachte toehoorders,

ook de eerste consul van Frankrijk wilde graag de meest geavanceerde filosofie van zijn tijd, die van Kant, begrijpen. Napoleon vroeg daarom aan een van de vooraanstaande Franse bemiddelaars van de Kantiaanse filosofie, namelijk zijn in Duitsland werkzame landgenoot Charles de Villers (1765-1815), om een beknopte inleiding in de filosofie van Kant te schrijven. Deze inleiding werd in 1801 onder de titel *Philosophie de Kant. Aperçu rapide des bases et de la direction de cette philosophie* gepubliceerd en, in handschrift, opgedragen aan Napoleon. Villers benadrukt hier waarom het voor allerlei moraalfilosofische en politieke redenen uiterst belangrijk is om de filosofie van Kant te bestuderen. In dit gedachtegoed ligt namelijk, volgens hem, een geneesmiddel tegen de ondeugdelijke theorieën van de empiristen zoals Locke en van de materialisten die de mogelijkheid van vrijheid en dus van moreel handelen niet kunnen garanderen.¹

I. Een koninklijke weg naar het Kantianisme: aanschouwelijke vergelijkingen en zuivere filosofie

Napoleon werd in dit boekwerkje verteld dat de filosofie van Kant eigenlijk niet zo moeilijk te begrijpen is, en dat zij vooral gemakkelijk te accepteren is voor iemand die in een Cartesiaanse traditie is opgegroeid. Villers stelt namelijk dat Kant “le même chemin”, dezelfde weg vervolgt die eerder door Descartes al was geweest en geopend. Weliswaar is Descartes’ centrale idee negatief en in een bepaald opzicht ook als sceptisch te beschrijven:

“Descartes heeft bewezen [...] dat de kleuren, de klanken, enz. uitendelijk helemaal niet in de uiterlijke objecten liggen, maar dat zij niets anders zijn dan de verschillende modificaties van onze ogen, van onze oren, enz.”²

Het zijn echter volgens Villers precies deze beperkingen in de wederzijdse relatie van de menselijke kenvermogens en de dingen in de wereld, waarop Kant kon voortbouwen. Meer nog: alleen op basis van het sceptische idee dat secundaire kwaliteiten, zoals kleuren en

klanken, zonder betrekking op de menselijke waarnemingsvormen geen bestaan hebben, wordt het eigenlijk pas mogelijk om een verklarende theorie van het totstandkomen van kennis op te stellen, en op basis van zo'n theorie – met Kant – de geldigheid van wetenschappelijke uitspraken te kunnen begrijpen. Zonder rekening te houden met het aandeel dat door de menselijke kenvermogens wordt toegevoegd aan onze kennis, zouden we namelijk datgene wat we eigenlijk wilden analyseren, namelijk kennis, slechts naïef vooronderstellen.

De sceptische ideeën van Descartes zijn dus volgens Villers een noodzakelijk doorgangsstadium op de weg naar de meest omvattende fundering van wetenschap, en daarom is een Cartesiaanse denker in wezen niets anders dan een geprivilegieerde Proto-Kantiaan. Een zekere nationale trots is hier niet te ontkennen. Maar vooral vergelijkt Villers niet gewoon Descartes met Kant of 'de' filosofie van Descartes met die van Kant of andersom. Überhaupt zijn niet de posities van individuele wijsgeren het thema, maar grotere eenheden: theorieën of theorievormen als een geheel, grote 'stromingen' of 'richtingen'. Hierin ligt, zoals ik zal verder uitwerken, een belangrijke stap voor zowel een historische als voor een systematische benadering van de filosofie. Om een inzicht in de meest recente filosofische stromingen van zijn tijd te faciliteren, verwijst Villers uitdrukkelijk naar bepaalde historische posities, maar beschrijft deze in termen van deze grote stromingen. Bovenal wordt het belang dat hij hecht aan Kants filosofie eveneens in zulke termen beschreven. Als echte Kantianen hebben wij volgens hem namelijk geen last meer van materialisme, mechanisme of atheïsme: "Plus donc de *matérialisme*, plus de *mécanisme* dans les choses *en soi*, plus d'argumens ni de tenue pour l'*athéisme*."³ Het gaat hier dus steeds om stromingen waaraan bepaalde waarden zijn toe te schrijven. De felle debatten pro en contra een materialisme in de 18de eeuw kunnen als een direct voorbeeld voor dit soort argumentatie worden beschouwd.

Villers argumenteert echter nog op een ander niveau dat met zijn visie op Descartes nauw verbonden is. Door zijn Cartesiaans argument van de onvermijdelijke bemiddelingsfunctie van de zintuigen vindt Villers een raamwerk, om Napoleon allerlei concrete modellen voor de werkwijze van Kants filosofie aan te bieden. Het menselijke denken is immers, aldus Villers, als een soort verteringsstelsel te beschrijven:⁴ voedsel wordt opgenomen, komt in de maag terecht, dan voegt de maag

zelf er iets aan toe – fysiologie in haar verbinding met de scheikunde was een typisch Frans onderwerp in de natuurwetenschappen van die tijd –, en pas daarna begint de eigenlijke vertering of assimilatie van het voedsel. Villers' suggereert: wat is denken eigenlijk anders dan het verteren en assimileren van voedingsmiddelen? Waarnemend en denkend nemen we immers iets – “objecten” – uit de buiten ons gelegen wereld op, voegen er iets aan toe, dat de oorsprong in onze eigen capaciteiten heeft en dus niet van buiten wordt opgenomen, en maken ons op deze manier de objecten van de buitenwereld eigen. Vertaald in de terminologie van de Kantiaanse filosofie: een indruk die wij – in de aanschouwing – ontvangen wordt eerst gestructureerd door de *vormen van de aanschouwing*, ruimte en tijd. Deze vinden we niet in de wereld van de objecten, ze worden door ons aan de objecten toegevoegd. Vervolgens kunnen wij nog iets anders toevoegen, namelijk concepten waardoor de aanschouwingen verbonden worden in een oordeel; deze concepten noemt Kant *categorieën*.

Naast deze fysiologische modellen gebruikt Villers ook modellen uit de optica. Laten wij, bijvoorbeeld, aannemen dat wij de visuele waarneming naar het model van een camera obscura verbeelden, met een rood stukje glas in de opening van de camera.⁵ Alle objecten worden dan als rood getint afgebeeld. Maar zullen we daarom ook aannemen dat de hele wereld werkelijk rood is? Natuurlijk niet; de kleuren die wij waarnemen moeten wij toeschrijven aan het glaasje dat in het waarnemingsapparaat zit; dus aan iets dat deel uitmaakt van *onze* vorm van waarnemen.⁶ De keuze van deze modellen is uiterst geschikt om hiermee Descartes' these van de subjectiviteit van secundaire kwaliteiten zoals kleuren en klanken op een natuurlijke manier te verbinden met Kants stelling van de actieve rol van het subject in het structureren van kennis. Dat geldt in nog sterkere mate voor het derde door Villers voorgestelde model dat ook weer met een traditioneel Cartesiaans beeld opereert. Het gaat om een zegelring met een daarin gesneden reliëf. Zou nu deze ring in staat zijn te denken, zal hij zeker aannemen dat alles in de wereld de vorm van het reliëf bezit dat hij in zich draagt.⁷

Deze vergelijkingen, hoe onschuldig en plausibel zij ook klinken, zijn echter nooit neutraal. Zij schrijven, ook al doen ze dat impliciet, waardes toe en werken dus, evenals Villers' excursies in de filosofiegeschiedenis, op het niveau van grootschaligere historische

eenheden. Dat is nergens duidelijker te zien dan in het potentieel tot provocatie dat de fysiologiserende vergelijking van denken en verteren zelfs nog in de 19de eeuw bezat. In het debat rond het materialisme wordt precies deze vergelijking – die historisch teruggaat op lezingen van Pierre Jean George Cabanis in het *Institut National* in Parijs, een institutie wiens activiteiten Villers zorgvuldig volgde⁸ – tot een van de wapens tegen een materialisme dat ook mede daarom als “vulgair” werd beschouwd, omdat in het verteringsmodel schijnbaar ‘hoge’ en ‘lage’ fenomenen naast elkaar kwamen te liggen.⁹ Deze reactie is slechts te begrijpen wanneer we aannemen dat zij feitelijk de rol van de fysiologie in het algemeen ter discussie stelt. Met een zichtbaar genoeg heeft onder anderen Hegel zulke vergelijkingen tegen zijn tegenstanders gekeerd. Maar ook de optische modellen hebben hun voorgeschiedenis; zij zijn allerminst neutraal of zuiver technologisch van aard. Sinds de oudheid maken deze vergelijkingen deel uit van de methoden van het *scepticisme*, en er bestaat een directe verbinding van de gekleurde optische apparaten met het eeuwenoude voorbeeld van de geelzucht die een patiënt alles geel laat zien. Het hele complex van het scepticisme, samen met de geelzucht, werd dan ook door de Duitse idealisten, die zich allemaal als kritische volgelingen van Kant beschouwden, een uitvoerige discussie waardig geacht.¹⁰

Daarmee verwikkelen zich een reeks van verschillende vraagstellingen en vormen zo een vlechtwerk van problemen: Villers voert aanschouwelijke modellen in om een zeer abstracte en daarenboven buitenlandse filosofie voor een groter publiek verteerbaar te maken. Ondanks de grote rol van empirische modellen argumenteert hij doorgaans tegen een empiristische houding in de filosofie. Wetenschapsfundering en scepticisme komen naast elkaar te staan, en het is tamelijk onduidelijk wat eigenlijk de historische entiteiten zijn waaraan hij hier aandacht besteedt: de wijsgerige positie van concrete personen uit het verleden, actuele maatschappelijke situaties of de nog vaag blijvende ‘stromingen’ of ‘systemen’ binnen de filosofie. Tot een echte crisis komen de geschetste spanningen in een recensie van Villers’ teksten door een van de meest vooraanstaande vertegenwoordigers van een idealistische, op Kant opbouwende, maar ten aanzien van Kant ook vooruitgang zoekende filosofie in Duitsland: Friedrich Wilhelm Joseph Schelling reageert op een – gezien Villers’ inspanningen om Kant adequaat te presenteren – verrassend heftige

manier op Villers' teksten over Kant. Zoals ik nog gedetailleerder zal uitwerken, kunnen wij het debat tussen Schelling en Villers ook als representatief beschouwen om hierin aspecten van een fundamentele heroriëntering niet alleen van de filosofie, maar ook van de filosofiegeschiedenis en de wetenschapsgeschiedenis te ontdekken.

II. Wetenschapsfundering en absolute vertwijfeling: de epistemologische functie van gekleurde brillen

Concrete modellen zijn, ondanks hun aanschouwelijkheid, in hun eigen doelstelling verre van eenduidig. Het beeld van een bril, een gekleurd glas, of een vaak ook weer getint optisch apparaat gebruikt als model voor fundamentele structuren van de menselijke kennis, is oud en laat uiteenlopende interpretaties toe. Ook hier komen we weer een fundamentele spanning tegen. Verrassend is namelijk al dat dit soort beelden – in de waarneming van tijdgenoten als kenmerkend beschouwd voor de idealistische filosofie¹¹ – bij Villers zo affirmatief gelezen worden. De welmenende exegeten van het idealisme, zoals Villers, gebruiken het beeld van een bril om de *wetenschapsfunderende* kracht van een idealistische benadering te onderstrepen. Maar ook de tegengestelde lezing is mogelijk en ligt misschien zelfs meer voor de hand. Kunnen we het idee van een bril niet ook op zo'n manier lezen dat hieruit volgt dat we eigenlijk de wereld altijd door een bril bekijken en daarom nooit echt kunnen weten hoe de wereld er 'inderdaad' uitziet?

Een Utrechtse versie van dit beeld, in *Lessen over de eerste beginselen der wijsbegeerte* van de wiskundiger J.F. Hennert, schildert het probleem nog min of meer neutraal af onder de algemene term van een "Vergezigtkunde":

“Wanneer wij zeggen, dat er lichamen bestaan, verstaan wij daardoor, dat er sommige voorwerpen aanwezig zijn, die in de ziel datgene te weeg brengen, hetwelk wij eene gewaarwording, of een denkbeeld, noemen; doch geenszins bevestigen wij dan, dat de voorwerpen zoodanig zijn, als wij dezelve gewaar worden; want de Vergezigtkunde schildert ons niet die voorwerpen af, zoo als zij zijn, maar zoo als dezelve door onze oogen aanschouwd worden. – Het gevoel vertegenwoordigt ons deze

ligchamen wederom op eene andere wijze.”¹²

In een beroemde brief heeft Heinrich von Kleist, een dichter dus, dan de ultieme vorm aan de epistemologische vertwijfeling gegeven, waarin voor hem de filosofie van Kant uitmondt:

“Wenn alle Menschen statt der Augen grüne Gläser hätten, so würden sie urteilen müssen, die Gegenstände, welche sie dadurch erblicken, *sind* grün – und nie würden sie entscheiden können, ob ihr Auge ihnen die Dinge zeigt, wie sie sind, oder ob es nicht etwas zu ihnen hinzutut, was nicht ihnen, sondern dem Auge gehört. So ist es mit dem Verstande.”¹³

Er zijn goede redenen te geven dat deze passage direct naar teksten van Fichte en Kant verwijst; in ieder geval staat ze in verbinding met wat men de “Kant-Krise” van Kleist heeft genoemd.¹⁴ Kleist veronderstelt dat alle mensen gelijksoortige brillen dragen, en dat deze brillen eigenlijk de plaats van de ogen innemen, dus niet ‘voor’ de ogen zitten en ook niet gemakkelijk zijn te verwijderen. Met deze specificaties geeft hij aan het beeld van de gekleurde bril een eenduidig sceptische interpretatie. Opvallend genoeg is dat een dergelijke sceptische interpretatie van het model van de bril nog voor meer dichters van die tijd attractief was. In Achim von Arnims roman *Gräfin Dolores* van 1810 staat zij voor de vervreemdende functie van (door morele predicaten geschilderde) ongerefecteerde vooronderstellingen:

“Es sei uns hier vergönnt die Jugend ernstlich gegen Menschen voll böser Erfahrung zu verwarnen, damit sie selbst Erfahrungen macht, statt sich jede Lebensaussicht durch gefärbte Gläser zu entstellen; fürchte jeden, der sich so zum Mittelpunkte der ganzen Welt macht”.¹⁵

Arnim en Kleist bouwen dus voort op de basis van de sceptische ingrediënten van het beeld van de gekleurde bril. In de geschiedenis van de filosofie, heel prominent bij Nicolaas van Cusa, vinden wij echter ook pogingen om de beperkingen die door het model van de bril aan de menselijke kenvermogens zijn opgelegd, positief te bekijken:

“Wie U met vreugde aankijkt weet zich vreugdevol aangekeken, naargelang van het gelaat van hem die U aankijkt. Zoals immers het lichamelijke oog dat alles door een rode bril ziet, oordeelt dat al wat het ziet rood is, of groen, wanneer het door een groene bril kijkt, zo zal ook het in samentrekking en passie

verwikkeld geestesoog U, het object van geestelijk schouwen, beoordelen volgens de natuur van die samentrekking en passie.”¹⁶

Zoals iedere mens zijn subjectieve toevoegingen telkens terugziet in zijn beeld van God, verkrijgt God als onderliggende eenheid zijn positie voorbij alle menselijke waarnemingsvormen, maar de mens staat toch in een relatie met deze God. Van Cusa is dan ook een van de denkers die, bijvoorbeeld in zijn tekst *De Beryllo*, optische apparaten sterk affirmatief interpreteren. Wanneer we nog verder teruggaan in de geschiedenis vinden we bij Aristoteles een argument dat het menselijke denkvermogen, om alle vormen waar te kunnen nemen, zelf zonder vorm moet zijn; en ook Aristoteles spreekt in termen van gekleurde waarnemingsapparaten: alleen door middel van een ongekleurd medium kunnen we de kleuren waarnemen.¹⁷

Het is dan ook niet erg verrassend dat de critici van Kants transcendentale idealisme juist deze modellen gebruikten om de vergissingen te onderstrepen, waaraan – bezien vanuit hun eigen realistische positie – alle waarnemingen en dus bij voorbaat ook alle transcendentale theorieën onderhevig zijn. Johann Gottfried Herder beschrijft in zijn *Metakritik* van 1799 optische instrumenten met een expliciete Cartesiaans-sceptische ondertoon als een voortzetting van de “misleidingen” die zijn gesticht door de structuur van ons fysiologisch waarnemingsapparaat:

“Dem klärsten Sinn, dem Gesicht, trauet er am wenigsten: denn seine Gegenstände, Farben und Umriße, sind ihm fern. Er hat sich an ihnen oft hintergegangen gefunden [...] Da im Gebiet dieses Sinnes der Gegenstand uns nicht nur entfernt ist, sondern auch zwei wo nicht mehr Medien, *Luft* und *Licht*, zwischen uns und ihn in die Mitte treten, da unser Auge selbst endlich ein so Kunstreiches Organ ist, daß seine feinsten Bewegbarkeiten uns noch hinter dem Schleier liegen; wie mancherlei Täuschungen können veranlaßt werden, in welche sich Auge, Medium und Gegenstand theilen! Krankheiten oder Ermattungen des Organs, Verschiedenheiten der Luft und des Lichts, endlich die Beschaffenheit und Stellung der Gegenstände selbst zeigen uns eine Menge solcher Täuschungen, deren Ursachen die Physik und Mathematik angebt, deren Wirkung optische Instrumente wiederholen”.¹⁸

In weer een andere context maar met hetzelfde beeldgebruik vinden wij een vergelijkbare kritiek bij Ralph Waldo Emerson die bij Kant een, door het beeld van de gekleurde bril te beschrijven, verkeerde psychologisch-subjectieve houding vindt.¹⁹

In al deze contexten worden optische apparaten echter nooit in termen van hun afbeeldingskwaliteit besproken. Zij staan symbolisch, affirmatief of kritisch, voor de wijzen van waarnemen. Er is geen vakkennis over de optica vereist om deze modellen te kunnen interpreteren; het schijnt dus alsof het gewoon om een binnenfilosofisch probleem gaat. Maar de wetenschappen zullen toch, hoewel op een ander niveau, opnieuw hun intrede doen: de gekleurde brillen zijn niet alleen bedoeld om Kants filosofie voor Cartesianen aannemelijk te maken; deze doelstelling maakt zelf weer deel uit van een programma om historisch en systematisch op de verhouding van filosofie en wetenschappen te reflecteren.

III. Idealisme voor Cartesianen: Charles de Villers over Kant

Villers ziet een historisch sterke continuïteit tussen Descartes en Kant, zowel in de kleine brochure voor Napoleon als in zijn grote boek van 1801 over de filosofie van Kant.²⁰ Deze continuïteit beschrijft hij door een gemeenschappelijk motief in de overgang van een radicaal scepticisme naar een constructief kritische benadering van filosofie en wetenschap te onderkennen, en door het idee – weliswaar gemotiveerd door de subjectieve aandelen in de ervaring – aan het subject en zijn eigen zelf-reflectie de meest fundamentele functie in een filosofisch systeem toe te wijzen.²¹ Descartes' optische geschriften spelen in Villers' presentatie een grote rol; volgens Villers kan Descartes de transcendentale, subjectgerichte aspecten van zijn filosofie door middel van de natuurwetenschappen *bewijzen*: “Descartes arrive, se met dans le point de vue transcendental, et prouve que les couleurs sont dans l’oeil, qu’il n’existe rien de semblable dans les objets”.²²

Villers had een ideale positie om te bemiddelen tussen de Duitse filosofie en de intellectuele debatten in Frankrijk.²³ Hij begon zijn publicistische carrière – als het ware al in de schaduw van romantische ideeën – in 1787 met een roman over magnetisme: *Le Magnétiseur amoureux*.²⁴ Vanwege anti-revolutionaire publicaties werd hij ver-

volgens tot emigratie gedwongen. In Duitsland legt hij academische contacten vooral naar de universiteit van Göttingen, waar hij later tot hoogleraar voor Franse literatuur benoemd wordt. Vanaf 1798 is hij medewerker van het tijdschrift *Spectateur du Nord* dat in Hamburg verschijnt en het centrale publicatieorgaan voor de Franse intellectuelen in Duitsland is. Als contactpersoon van Mme de Staël bestudeert hij de ontwikkelingen in Duitsland heel nauwkeurig.²⁵ Zeker een hoogtepunt in zijn bemiddelingsproject waren de artikelen over Kant die hij in de *Spectateur du Nord* publiceerde en ter goedkeuring aan de grote Kant zelf voorlegde. Deze vormen later de grondslag voor zijn andere publicaties over Kant.

Het leitmotief van een Kantianisme voor een Cartesiaans publiek verdwijnt echter in zijn grote boek over Kants filosofie achter een heel ander, breed en gedetailleerd doorgevoerd programma, waarvan de sporen al in de tekst voor Napoleon zijn te ontdekken. Villers ontwikkelt hier een systematiserend overzicht over de verschillende stromingen binnen de filosofie en bespreekt de betekenis van de filosofie van Kant in de bredere context van een systematisering van de “*sciences philosophiques*”.²⁶ Opvallend genoeg is het juist deze systematiserende tendentie die in de korte recensie van Schelling direct opgenomen wordt en waarvan Schelling de concrete doorvoering bij Villers afwijst.

Het idee van een systematisering van de deelgebieden van de filosofie en dat van een structurering van de verschillende wetenschappen is natuurlijk oud.²⁷ Centrale stappen zijn zeker de voorstellen van Aristoteles en Bacon evenals de stamboom van de “*connaissances humaines*” in de Franse *Encyclopédie*. In al deze systematiseringen gaat het echter om een classificatie van verschillende *onderdelen* van de menselijke kennis, in alle drie gevallen gebaseerd op een indeling van de menselijke kenvermogens. Iedere individuele wetenschap (of wetenschapstype) wordt dan in de versie van de *Encyclopédie* met een deelaspect van ons kenvermogen verbonden: de historische wetenschappen met het geheugen, wijsbegeerte en “*sciences*” met de rede, literatuur en beeldende kunst met de verbeeldingskracht.

Villers' aanpak verschilt opmerkelijk van deze benaderingen. Hij systematiseert namelijk niet deelgebieden van de filosofie, maar uiteenlopende vormen van de filosofie überhaupt. De grote stromingen uit het verleden resp. uit zijn eigen tijd, die in zijn boekje

voor Napoleon afkortingen voor praktische houdingen waren, worden thema voor een theoretisch debat; in het bijzonder wil hij door een kritische beoordeling vooral van het empirisme de Kantiaanse positie plausibel maken. Als hij tegen Napoleon de contemporaine filosofie in Frankrijk, “la doctrine à la mode en France”, pejoratief als de filosofie van “philosophes de salon”²⁸ karakteriseert, onderbouwt hij deze kritische inschatting door naar Locke en Condillac, en ook naar Descartes te verwijzen, maar tevens ook door een systematisch argument. Alle empiristische benaderingen hanteren volgens hem namelijk een foute opvatting van ervaring en waarneming: “l’homme intellectuel tout entier est dans le mécanisme de la sensation”.²⁹ Als wij met de ervaring, dus met een deel van onze kenvermogens, beginnen, wordt ervaring dogmatisch verondersteld en kan niet meer verder verklaard worden: “il faut s’appuyer sur le bâton de l’expérience, sans expliquer ce que c’est que cette expérience”.³⁰

De oplossing kan er alleen in bestaan zich dieper in de structuur van het menselijke kenvermogen te verdiepen, “s’enfoncer plus profondément dans l’étude de l’homme intellectuel”, en dat moet langs de door Descartes getrokken lijnen gebeuren. Kants project ligt volgens Villers precies in een innovatief voortbouwende verlenging van Descartes. Een mogelijk discussiepunt vindt zich echter in de conceptuele middelen, waarmee Villers de menselijke kennis als een eenheid wil onderbouwen. Herhaaldelijk beschrijft hij onze waarnemingen als een “mengsel” van een impressie die we van buiten krijgen en onze manier van waarnemen.³¹ Zo’n mengsel laat zich op een fraaie manier scheikundig verbeelden, maar we mogen twijfelen of de eigenlijk relevante processen in dit model te vatten zijn. Al vanuit een scheikundig perspectief is het vermengen van stoffen in een porseleinen schaalte zeker niet toereikend om het proces van de vertering te simuleren,³² en levert daarom ook geen passend beeld voor het denken.

Als een filosofische theorie een ultieme verklaring voor het ontstaan van de menselijke ervaring wil aanbieden, moet zij volgens Villers een karakterisering van de hele mens en van zijn relatie met de wereld bevatten. Filosofie houdt zich dus niet met kleinschalige deelprojecten bezig, maar moet altijd een volledig systeem aanbieden. Ook als wij over verschillende typen van filosofische theorieën nadenken, zijn ze vooral als dergelijke grootschalige eenheden te

beschouwen. Villers geeft in zijn Kant-boek een terminologisch instructieve beschrijving van dit project door de concepten ‘filosofie’ en ‘wetenschap’ resp. ‘wetenschappen’ met elkaar te verbinden. Daarbij gaat het om de “*Idée et division de la Philosophie comme science*”, en dit project bevat wederom een systematisering van “des diverses sciences philosophiques”.³³ Centrale terminologische ontwikkelingen die in de 18de eeuw in het algemeen en door Kant in het bijzonder op hun weg zijn gebracht, zijn hier terug te vinden. Zoals het idee dat over ‘*science*’ – in de zin van ‘*wetenschap*’, dus niet verengd tot ‘natuurwetenschap’³⁴ – zowel in het enkelvoud als in het meervoud gesproken moet worden, dus over het algemene idee van wetenschap überhaupt en over de verschillende concrete realiseringsvormen van dit idee. Ook komt hier de bepalende functie van de *filosofie* voor deze concepten en de daarmee verbonden inhoudelijke debatten naar voren. Kant had slechts een kleine selectie van de in zijn tijd beoefende wetenschappen als model voor wetenschappelijkheid überhaupt beschouwd. Bij Villers is Kants wetenschapsfundering en de vraag naar de systematische verhouding van de verschillende vormen van wetenschap gesedimenteerd tot een raamwerk dat ook zijn analyse van Kants filosofie structureert. De taak van de filosofie kan daarom heel algemeen als het nadenken van filosofie over zichzelf worden gezien, in een “philosophie de la philosophie”³⁵ die tegelijkertijd ook een reflectie over wetenschap überhaupt en over alle wetenschappen is.

Het is verleidelijk om hierin het eindpunt van een langere ontwikkeling, beginnend met ‘dé’ moderne filosofie en met de grote filosofische betekenis van ‘dé’ moderne (natuur-)wetenschappen in de 17de eeuw te zien. Als men Villers’ ideeën echter nader bekijkt, moet men constateren dat de ontwikkeling die in zijn terminologie opdoemt ook omtrent 1800 nog geenszins tot een einde is gekomen, en dat zelfs de meest fundamentele concepten zoals ‘systeem’ en ‘wetenschap’ nog niet vaststaan. Er is een groot aantal spanningen te ontdekken die ertoe dwingen om, zelfs aan het begin van de 19de eeuw, de reflectie over filosofie en wetenschappen en hun relatie als een open probleem te beschouwen. Ik geef drie illustraties voor zulke spanningen op basis van Villers’ teksten over Kant: (1) zijn eigen systematisering van de wetenschappen resp. filosofische deeldisciplines, (2) een verrassend dubbelzinnige instrumentalisering van Newton; en (3) het zeker

vanuit een Kantiaans perspectief meer dan onduidelijke concept van een “transcendentale fysiologie”.

(1) *Villers' systematisering van de wetenschappen*. Dat het project van een systematisering van de wetenschap als een geheel en dus niet alleen van haar deelgebieden omtrent 1800 nog redelijk recent en zeker niet afgesloten was, is duidelijk te zien in Villers' concrete opmerkingen over wetenschapssystematiek. Ondanks Villers' Kantianisme blijven ze namelijk volledig traditioneel. Zonder verdere discussie neemt hij traditionele indelingsvormen over. Filosofie bestaat uit drie deelgebieden: logica, metafysica en moraal.³⁶ Villers is wel voornemens om een overzicht over de “principales opinions en métaphysique”³⁷ te schrijven, dat inderdaad een structurende systematisering vereist. Maar wat hij concreet voorlegt, leest zich veeleer als een encyclopedische lijst van historische stromingen zonder systematische structuur. Als Villers dan de filosofie van Kant in dit raamwerk plaatst, argumenteert hij binnen de kaders van deze grotere ‘stromingen’ door in Kants filosofie de criticistische of transcendentale overwinning over dogmatische houdingen te zien, waarin centrale elementen van kennis naïef veronderstelt zijn en dus niet verder worden verklaard.³⁸ Maar daarmee opereert hij binnen een op systematisering doelende argumentatie wederom op twee verschillende niveaus; de tegenoverstelling van dogmatisme en transcendentalisme ligt immers op een ander niveau dan die tussen, bijvoorbeeld, empirisme of rationalisme en hun respectieve subvormen. Het is dan net de tegenoverstelling van ‘dogmatisme’ en ‘idealisme’ die voor de teksten van Fichte en Schelling in het laatste decennium van de 18de eeuw relevant werd. Villers strategie kan dan ook als een *historisering* van hun systematisch argument beschouwd worden. Deze verbinding van een systematisering van de wetenschappen en een historische benadering van het concept ‘wetenschap’ laat Villers ook zien dat het idee van wetenschap zelf veranderlijk is.³⁹

(2) *Newton, de anti-Newtoniaan*. Exemplarisch te zien zijn deze onduidelijkheden in een enigszins verrassende karakterisering van Kant en Newton. Bekend is Kants aansluiting bij Newton, wiens mechanica voor Kant het model voor een zuivere natuurwetenschap voorstelt. Bekend is ook dat Newton bij Kant als afkorting staat voor “natuurwetenschappelijk verklaarbaar”, als Kant bijvoorbeeld over een “Newton van de grasspriet” spreekt als de grote maar nog niet gevonden reformator van de biologie.⁴⁰ Volgens Villers, die hierin

zeker een Kantiaanse argumentatielijns meent voort te zetten, kunnen we Kant als de “Newton van de morele mens”⁴¹ beschouwen, en wel precies daarom, omdat hij argumenten geeft tegen de tendens alles op een Newtoniaanse (dat wil zeggen: materialistisch-mechanistische) manier te bekijken.⁴² Als men een Newton (er zijn dan potentieel meerdere Newtons!) wil zijn, dan moet men dus geen Newtoniaan zijn. De historische persoon, de door haar opgerichte of (met recht of niet) geïnspireerde stromingen en de symbolische waarde van deze persoon worden van elkaar gescheiden. Newton is geen Newtoniaanse denker meer, maar symbool voor wetenschap überhaupt. Dit is alleen te begrijpen in een context waarin net het concept ‘wetenschap’ op een fundamentele en dus filosofische manier ter discussie gesteld wordt.

(3) “*physiologie transcendente*”. Meteen is ook duidelijk dat een systematisering van wetenschapsvormen, hoewel door Kants filosofie theoretisch te onderbouwen, snel in conflict raakt met Kants eigen wijsgerige opvattingen. Nemen we met Villers een transcendente benadering als fundamenteel aan en streven we tegelijk een systematisch overzicht over alle opties op het grote gebied van de verschillende wetenschapsvormen na, dan ligt het voor de hand om bijvoorbeeld over de gangbaarheid van een “*transcendentalisme empirique*”⁴³ als complement voor een zuiver transcendente positie na te denken. Zo’n concept levert voor Villers dan een Kantiaans klinkende rechtvaardiging voor het model van het verteringsstelsel op; met andere woorden, we kunnen een “*physiologie transcendente de l’estomac*”⁴⁴ ontwikkelen. Hoewel dat voor de idealistische natuurfilosofie een belangrijk project is, binnen het Kantiaanse kader leidt deze verbinding van systematisering en Kantianisme tot grote problemen omdat een transcendente filosofie zeker niet als een wetenschap naast andere te beschouwen is.

IV. Empirisme en idealisme: conflicten rondom empirisme, Cartesianisme en idealisme

Villers was begrijpelijkerwijs trots dat de grote Kant zelf zijn teksten had goedgekeurd, en dat deze door Kants leerling Rink in het Duits werden vertaald.⁴⁵ Des te gekwetster reageert hij op de recensie van Schelling, zoals blijkt uit zijn brieven aan Schelling.⁴⁶ Inderdaad is

niet gemakkelijk te begrijpen, waarom Schelling zijn kritiek zo heftig formuleert. Zijn argument tegen Villers is tamelijk eenvoudig en snel gemaakt en kan daarom de heftige toon van de recensie niet verklaren. Er moet dus een andere agenda in de achtergrond liggen. Een formulering zoals die van een “transcendentale fysiologie”, gebruikt voor het model van de spijsvertering, laat zien in welke richting we moeten zoeken. Een van de problemen ligt namelijk in de vraag naar de verhouding tussen een transcendentale filosofie, meer algemeen van een filosofie die op Kant voortbouwt, en de wereld van de ervaring en de ervaringswetenschappen. Maar ook dat is niet genoeg. Boven is al duidelijk geworden dat Villers’ teksten over Kant in een context zijn te plaatsen, waarin het probleem van de systematisering van wetenschap en de wetenschappen direct met het idee van de filosofie überhaupt verbonden is. Het gaat om de concepten *systeem* en *wetenschap* in hun betrekking tot de *filosofie* en daarmee om drie van de meest fundamentele concepten van de idealistische filosofie in de jaren 1800, en op dit terrein reageert Schelling uiterst gevoelig.

Schellings recensie van Villers heeft in het verleden vooral de aandacht getrokken omdat zij – wat heel vreemd is als wij bij Schelling een belang in een absoluut algemeen systeem der filosofie aannemen – schijnbaar veel te sterk voor een soort nationaal relativisme pleit, waardoor het onmogelijk zou zijn om Kants filosofie uit te leggen aan een internationaal publiek.⁴⁷ Interessanter zijn Schellings argumentaties pro en contra de concrete visie op de filosofie van Kant die hij in Villers tegenkomt. Schelling vindt aan de ene kant Villers’ *historiserende* en *systematiserende* argumentatie in vele opzichten verhelderend, maar hij brengt de discussie terug naar een nauwgezette analyse van Kants ideeën. Het Cartesianisme verliest aan betekenis in overeenkomst met de over het geheel gezien verrassend negatieve stellingnamen op Descartes door de idealisten. Wat Schelling opneemt is het door Villers als Cartesiaans beschouwde idee van een positieve herinterpretatie van een radicaal scepticisme. Zelfs Kant voldoet echter niet aan zo’n scepticisme en wel om twee redenen. Ten eerste is Kants eigen filosofie in de verte niet radicaal genoeg in haar sceptische aspecten, en daarom lukt het hem ten tweede ook niet tot een echt positieve filosofie door te dringen.⁴⁸

Als het over een generalisatie van het scepticisme gaat, pleit Schelling voor een stap die bij Villers weliswaar op andere gebieden

te ontdekken is, maar niet wordt betrokken op een toepassing van het scepticisme op zichzelf, ofwel – meer algemeen gesproken – op de absoluut zelf-reflexieve houding van de filosofie. De ook bij Villers te vinden gedachte van een “philosophie de la philosophie” moet niet alleen, zoals wij dat bij Villers zien, met de systematisering van de wetenschappen verbonden worden, maar ook met een verabsoluteerde vorm van kritiek. Dit programma ligt ten grondslag aan het door Schelling en Hegel uitgegeven en geschreven *Kritische Journal der Philosophie*, waarvan twee delen van elk drie stukken zijn verschenen in 1802 en 1803. Programmatische formuleringen, zoals “Kritik über die Kritik”, benadrukken deze zelf-reflexieve houding die ook leidt tot een heldere inzicht in de spanningsvolle relatie tussen de strikte eenheid van de filosofie en de vele verschillende realiseringvormen van filosofie.⁴⁹

Het programma van dit kritische tijdschrift over filosofie – geen tijdschrift voor de kritische filosofie zoals dat in Nederland wèl bestond!⁵⁰ – is om middels een kritische discussie van individuele teksten de “größere[n], universelle[n] Sinn” achter de verschillende verwezenlijkingen van filosofie te ontwaren. Kritiek is niet meer alleen methode, maar zelf ook object. Überhaupt verandert hier het standpunt van beschouwing: filosofische theorieën worden kritisch bestudeerd om daardoor iets te leren voor de filosofie überhaupt en in mindere mate om deze theorieën te weerleggen. Ook het nationalisme–universalisme probleem is op deze manier te reconstrueren: het gaat precies om het probleem in hoeverre een individuele theorie bijdraagt aan een echt fundamentele en algemene opvatting van filosofie.

Het probleem vele verschillende vormen van wetenschap binnen één overkoepelend concept van wetenschap überhaupt een plaats toe te wijzen, wordt hier met het meest fundamentele idee van de filosofie, samen te vatten in het concept ‘systeem’, verbonden. De bij Villers te constateren onduidelijkheden, samen met de kritische energie van Schelling in zijn recensie, laten zien dat hier een beslissing is gevallen met betrekking tot dit concept. Sommige relevante lijnen in dit stukje begripsgeschiedenis zijn al te ontdekken: het gaat om de ontwikkeling van grotere eenheden, filosofieën in het meervoud, en, daarmee verbonden, van één algemeen concept van filosofie, van wetenschap en systeem.

En deze ontwikkeling wordt inherent pluralistisch voor zover zij namelijk over verschillende filosofieën en verschillende wetenschappen spreekt.⁵¹

(1) *Directe kritiek op Villers' empirische beelden.* Zoals gezegd gaat het eigenlijke argument heel snel, het lijkt Schelling zelfs niet eens de moeite waard om het nader uit te werken. Een vertaling van Villers' tekst, in wonderlijk opgeschroefd Duits, is genoeg om de zwakke punten bloot te leggen:

“Könnte unsre dunkle Kammer empfinden und sich ausdrücken, so würde sie nicht ermangeln, zu urtheilen und zu behaupten, daß die Häuser, die Bäume, die Menschen, mit einem Wort daß die ganze Natur roth sey, sie würde sich wohl hüten, gleich den klugen Gedanken zu haben, daß diese in allen Objecten ihrer Erkenntniß allgemeine Farbe von ihr selbst, von der Beschaffenheit des Organs herkommt, durch welche sie die Eindrücke empfängt.”⁵²

Schelling uit wel een algemeen bezwaar tegen het analogische redeneren⁵³ – maar de modellen schieten ook op een ander en veel fundamenteeler niveau tekort: Hoe aardig deze modellen ook zijn, zij zijn eenvoudigweg waardeloos omdat daarin het fundamentele probleem, namelijk het tot stand komen van subjectieve structuren, helemaal buiten beschouwing gelaten wordt. De fundamentele denkfout ligt al in de manier waarop Villers zijn modellen beschrijft. Als we de ervaring willen begrijpen, mogen we namelijk niet maar even zo aan dingen een denkvermogen toeschrijven en vragen wat een camera obscura of een zegelring, voorgesteld als denkende wezens, zouden denken. Villers blijft uiteindelijk tegen zijn wil en ondanks zijn anti-empiristische argumenten, toch weer een empirist. Een vergelijkbare denkfout vinden wij, volgens Schelling, bij een groot aantal Duitse Kantianen wier empiristische Kant-opvatting daarmee eveneens weerlegt is.

(2) *Empirisme en scepticisme.* Maar is, als het argument ter weerlegging van Villers zo gemakkelijk te vinden is, Schellings recensie niet een dramatische overreactie? Hij presenteert een nog fundamenteeler argument tegen het empirisme. Volgens Schelling zal het een empirisme nooit lukken om ervaring en scepticisme te harmoniseren. Evenmin werkt dan de door Villers door een verbinding van scepticisme en ervaringsgegevens gerechtvaardigde

transcendentale benadering. Bij Villers hadden we al gezien dat aspecten uit een Cartesiaans scepticisme in een radicaal anti-sceptische argumentatie gebruikt kunnen worden. Toch blijft de overgang tussen deze twee wijzen van scepticisme volgens Schelling ongereflekteerd. Dat is overigens ook bij Kant het geval, waarom Schelling hem ook als een puur negatieve denker karakteriseert. Volgens Schelling blijft in Villers' presentatie van het idealisme door empiristische middelen de Franse "geest" in een empirisme gevangen.⁵⁴

(3) *Kritiek op Villers' structurering van het systeem der wetenschappen.* Verder kritiseert Schelling enkele van Villers' meer expliciete opmerkingen over de systematisering van de wetenschappen. Wij hadden al gezien dat deze opvattingen aan de ene kant traditioneel en aan de andere kant redelijk onsystematisch blijven. Dit is ook Schellings verwijt. Schelling benadrukt dat Villers stellingnamen tegen bijvoorbeeld d'Alembert – op wie de wetenschapssystematiek van de Franse *Encyclopédie* teruggaat – of, en nu niet op personen maar op de evaluatie van stromingen gericht, tegen het sensualisme in Frankrijk allemaal lijden aan de interne inconsequenties van zijn wijsgerige positie. Als voorbeeld noemt hij Villers' beschrijving van Kants filosofie als een "bonne *Anthropologie*", maar wij zouden ook aan de "transcendentale fysiologie" kunnen denken.⁵⁵

Deze kritieken leiden tot een illustratie van het programma om filosofie, wetenschap en wetenschappen en uiteindelijk het idee van een systeem als nauw met elkaar verbonden concepten te begrijpen. Tevens wordt zichtbaar dat Schelling hier niet simpelweg consequenties uit een afgesloten debat kan trekken, maar dat het hele veld in beweging is. Dit wordt onderstreept door een tweede recensie van een Franse tekst door Schelling in hetzelfde stuk van het *Kritische Journal* waarin ook de recensie van Villers' Kant-boek is te vinden.⁵⁶ Ook in deze tweede door Schelling besproken tekst gaat het om Descartes en het Cartesianisme, maar in een geheel andere context. Hij recenseert nu een natuurfilosofisch boek, de *Principes naturels* (1801) van Claude-François Le Joyand.⁵⁷ Hierin vindt Schelling wederom het principe van een scepticisme dat getrouw het idee van een "Kritik über Kritik" tot een constructief resultaat moet leiden, aan het werk, hier toegepast op Le Joyands behandeling van de Cartesiaanse natuurkunde: het gaat Le Joyand erom "den Scepter der Physik dem Cartesius wieder zu geben, indem er gleichwohl dessen System von Grund aus zerstöre".⁵⁸

Verrassender zijn echter de onverwachte verbindingen die in dit boek tussen het Cartesianisme en – zeker op het eerste gezicht – hiervan fundamenteel verschillende, ja zelfs tegengestelde stromingen worden gemaakt. Le Joyand beschouwt Descartes namelijk als een *mysticus* die precies vanwege dit mysticisme tot een dieper begrip van de natuur is gekomen en brengt hem bovendien in verbinding met een hele reeks mystieke auteurs zoals Hermes Trismegistos, Paracelsus, Mesmer of, in de recente Franse literatuur, Bernardin de St. Pierre. Aan de basis van deze verrassende heretikettering van de oer-rationalist Descartes ligt het idee van één fundamenteel principe in de natuur dat Le Joyand in Descartes' materialistische theorie van een fijne vloeistof vindt, waardoor alle natuurverschijnselen zijn te verklaren. Deze vloeistof die de materiële grondslag vormt van het licht, kan dan ook, aldus Le Joyand, als een uiting van de goddelijke wil worden gezien en verenigt dus God en wereld op basis van een natuurkundige theorie. Een van de ongewone implicaties hiervan is bovendien nog een andere herpositionering van Newton. Hij wordt namelijk als materialist of mechanist ver onder Descartes geplaatst. Traditioneel heeft men meestal Newton, vanwege zijn mechanistische verklaring van natuurfenomenen door wiskundig te beschrijven krachten, de voorkeur tegenover Descartes gegeven, of hem, op grond van dezelfde als *qualitates occultae* beschouwde krachten als mysticus afgewezen.

In Schellings (korte) recensie van Le Joyand is weer de toon opvallend en onverwacht. Schelling heeft geen bezwaar tegen een label als 'mysticisme', hoewel het moderne Franse mysticisme gewoon plat ("seicht") is.⁵⁹ Het idee van een omvattend principe van eenheid en de symbolische wijze waarop over het licht wordt gesproken vinden uitdrukkelijk zijn toestemming in een soort radicale omkering van zijn kritiek op Villers' analogieën en modellen. We kunnen concluderen dat voor Schelling symbolen en modellen in principe wel acceptabel zijn, echter alleen binnen een consistent op eenheid doelende theorie. Maar er is nog een ander aspect dat Schelling uitdrukkelijk aan Le Joyands boek prijst. Dit zijn diens *historische* opmerkingen over de geschiedenis van het Cartesianisme en de Cartesiaanse filosofie en natuurkunde. Le Joyands natuurfilosofie ligt dus, volgens Schelling, precies op het snijvlak van systematische filosofie en een historische benadering van filosofische en wetenschappelijke systemen.

VI. Een nieuwe topografie van filosofie en wetenschap: rode brillen en de classificatie van de wetenschappen

Schellings recensie van Villers' Kant-boek stelt maar een kleine episode binnen een veel bredere historische constellatie voor. En zeker was Viller geen productieve ontdekker van innovatieve wijsgerige concepten. Omdat er bij nader toezien wel wat onverwachte aspecten zijn aan te wijzen in deze episode, komt hierin echter een aantal belangrijke aspecten van een veel algemener debat naar voren. Het dispuut tussen Schelling en Villers is representatief voor centrale conceptuele problemen omtrent 1800. Deze laten zich steeds naar twee kanten uitwerken, enerzijds als negatief-kritisch en anderzijds als aanleiding om innovatieve filosofische en wetenschapsreflexieve posities te kunnen ontwikkelen. Op al deze niveaus vindt men een interactie tussen historische en systematische overwegingen, meer in het bijzonder tussen overwegingen over het concept 'systeem' en over de geschiedenis van de te systematiseren onderdelen van het 'systeem'. Het gaat om de bijzondere wetenschappen en de individuele stromingen of posities binnen de filosofiegeschiedenis, waarvoor in de literatuur van de 18de eeuw vaak hetzelfde woord 'systeem' werd gebruikt als voor het algemene project van het systematiseren van deze deelgebieden. De systematisering van de filosofie is onafscheidbaar verbonden met de systematisering van de wetenschappen, en beide wederom met een in deze periode snel groeiende waardering voor historisch onderzoek. Voor de beoefening van filosofie is daaruit te concluderen dat filosofie en filosofiegeschiedenis en wederom filosofiegeschiedenis en wetenschapsgeschiedenis noodzakelijk als een eenheid beschouwd moeten worden. Als het inderdaad klopt dat in deze tijd concepten hun opwachting deden die ook nog voor onze huidige wetenschappelijke opvattingen centraal zijn, dan ligt hierin een pleidooi om deze perspectieven in het onderzoek over de Verlichting en het idealisme integrerend te hanteren. Bovendien mogen wij er dan niet zonder meer van uitgaan dat deze concepten, vooraan dat van 'wetenschap', al vóór die periode hun definitieve betekenis hebben gevonden.

Deze programmatische gevolgtrekkingen laten zich gemakkelijk door historische evidentie onderbouwen. Villers zelf constateert, al is het redelijk verborgen in een voetnoot, dat het Duitse academische

landschap vooral in een opzicht van dat in Frankrijk verschilt. In Duitsland bestaat namelijk al een filosofiegeschiedschrijving op een professioneel niveau.⁶⁰ Villers erkent daarmee niet alleen de verdiensten van de Duitse historiografen,⁶¹ maar schrijft tevens een belangrijke functie toe aan het vak van filosofiegeschiedenis dat pas in de 18de eeuw was ontstaan.

In een van Villers' tegenstanders, Joseph Marie de Gérando,⁶² vinden wij de interactie van filosofiehistoriografie en van een reflectie over filosofische systemen bevestigd. Bovendien voegt De Gérando nog een facet toe aan het beeld van de rode bril. De Gérando geeft in de tweede klasse van het *Institut National* een zeer kritische lezing over de filosofie van Kant. Op deze lezing reageert Villers in een afzonderlijke brochure wat tevens aangeeft dat hij de discussies in het *Institut National* volgt.⁶³ Deze brochure wordt eveneens door Schelling in zijn recensie van Villers' Kant-boek besproken.⁶⁴ De Gérando's wijsgerige hoofdwerk heeft tot titel *Histoire comparée des systèmes de philosophie, relativement aux principes des connaissances humaines*. Het verschijnt in 1804, het jaar van Kants dood. Hij bespreekt hier uitvoerig de problemen die met een systematisering van de filosofiegeschiedenis en met de classificatie van individuele posities onder grotere 'systemen' zijn verbonden.⁶⁵ Hij is het ook die het beeld van de "rode bril" als kenmerkend voor het Kantianisme verklaart, waarbij hij er nog een verdere complicatie aan toevoegt. Volgens De Gérando moet namelijk niet alleen de camera obscura van bewustzijn zijn voorzien, maar moet ook de mens die bovendien nog een gewone bril draagt als toeschouwer in die kamer worden geplaatst.⁶⁶ Zijn conclusie en tevens kritiek op Kant ligt dan weer op het gebied van de grote stromingen in de filosofie, wat de interactie van de bovengenoemde perspectieven nogmaals bekrachtigt. Kant wordt namelijk voor De Gérando uiteindelijk als een empirist gekenmerkt omdat alle algemene principes subjectief zijn.

Het is te gemakkelijk om hierin slechts een oppervlakkige verwarring tussen de Kantiaanse termen 'uit het subject komend' en 'slechts subjectief geldig' te willen zien. Uiteindelijk komt deze verwarring namelijk voort uit het probleem de grotere eenheden als zodanig helder af te bakenen, waarover zowel de systematisering als de historisering van de wetenschappen en de filosofie, ofwel filosofische (deel-)posities juist gaan. Ook dit probleem heeft een systematisch en een historisch aspect. En beide aspecten zijn goed door Villers' eigen

pogingen te illustreren de eenheden van zijn filosofiesystematische behandeling vast te leggen. Een van de vragen waarmee Villers zich zijn hele leven lang bezig hield, bestond in de – modern gesproken – interculturele bemiddeling tussen Duitsland en Frankrijk. Wat het Kantianisme betreft ligt hierin een interessante confrontatie tussen een wijsgerige nationale cultuur, waarin de filosofie van Kant een soort officiële status heeft gekregen, met een cultuur in een land in dat een inzicht in de grondbeginselen van Kants denken quasi geëxporteerd moest worden. In een dergelijke situatie (die we in de 18de eeuw trouwens ook in Nederland tegenkomen) worden de beperkingen van een filosofie, maar ook de wijze waarop deze in een andere cultuur wordt vastgelegd en zo tot een ‘officiële’ positie leidt, plastisch zichtbaar. In het geval van Kant bestaat, zeker in de buitenlandse receptie, duidelijk een neiging om zijn filosofie empiristisch te interpreteren. Iets vergelijkbaars kan men trouwens ook in Duitsland waarnemen,⁶⁷ waar sommige van de eerste Kant-interpreten de nieuwe transcendentale filosofie in een nauw verband met de empirische wetenschappen, vooral de psychologie, hebben gebracht. Maar deze receptielijn is in de algemene waarneming door de overmacht van de idealistische volgelingen van Kant gaandeweg verdrongen.

Deze problematiek zelf wortelt nog dieper. Wanneer Schelling namelijk Villers’ verwijt er een onjuiste, want antropologiserende Kant-opvatting op na te houden, levert hij ook, hoewel waarschijnlijk onbewust, een commentaar op Villers’ systematisering van de filosofie. In veel van zijn teksten stelt Villers namelijk telkens weer hetzelfde probleem aan de orde dat direct uit zijn Duits-Franse bemiddelingsmissie voortvloeit. Het gaat om het probleem hoe men het nationale karakter van een volk en daarmee ook de typische lijnen van de ontwikkeling van zijn filosofie wetenschappelijk kan begrijpen. Dit thema komt centraal aan de orde zowel in zijn inleiding voor Mme de Staëls *De l’Allemagne*, maar ook in zijn *Rapport over l’état de la littérature ancienne et de l’histoire en Allemagne*, voorgelegd aan de derde klasse van het *Institut National*, en in zijn teksten voor de *Spectateur du Nord*. Filosofiegeschiedenis verwordt bij Villers uiteindelijk tot een antropologie; de meest algemene categorieën waaronder Villers de systemen van de filosofie vat zijn inderdaad antropologisch van aard: “ces habitudes, ces mœurs, des goûts, ces idées qui resultent de son esprit, de son caractère primitif et fondamental”,⁶⁸ en ook

nog wanneer hij de fundamentele karaktertrekken van de filosofie van een volk beschrijft (voor Duitsland: “l’exploration profonde de toutes les vérités; le perfectionnement sévère et religieux de notre nature”⁶⁹) krijgt dat een antropologische ondertoon. Overigens heeft ook De Gérando in het *Institut National* expliciet over antropologische vraagstellingen voorgedragen.⁷⁰ Ook hier verschuift dus het standpunt van beschouwing. Nader bezien gaat het in al deze debatten niet alleen daarom of Kant nu empiristisch of idealistisch te lezen is. Op een veel fundamenteeler niveau staat bij idealisten en empiristen eveneens de vraag centraal welke soort entiteiten wij als historici en systematici van de filosofie moeten bestuderen. Dat ‘de wetenschappen’ en ‘het systeem van de filosofie’ zelf de aangewezen kandidaten hiervoor zijn, mag als een van de grote ontdekkingen van de 18de eeuw gelden.⁷¹

Besluit

Onderzoeksprogramma’s die reflecteren op wetenschapssystematische grenslijnen hebben in bijzondere mate een collegiale sfeer nodig om zich te kunnen ontvouwen. Ik ben er uiterst dankbaar voor dat er aan onze universiteit een academische cultuur bestaat die demarcatievragen niet als een probleem, maar als een constructief en gemeenschappelijk te behandelen uitdaging ziet. Al na ruim één jaar zijn er zo vele mensen voor mij persoonlijk en voor mijn wetenschappelijke projecten belangrijk geworden dat ik ze niet meer allemaal kan opnoemen. Als ik dank zeg aan ons Departement Wijsbegeerte en het Descartes Centrum voor wetenschapsgeschiedenis en wetenschapsfilosofie richten zich mijn dankzeggingen aan de mensen die de werksfeer binnen deze instituties, en binnen de universiteit als een geheel, zo constructief maken. Hiertoe behoren ook onze studenten die, meer als ik dat van andere universiteiten ken, deel uitmaken van een levendige academische gemeenschap van docenten en studenten. Ook danken wil ik mijn voormalige collega’s en leidinggevendenden in München en Jena. Zij hebben mij steeds ruimhartig aangemoedigd en mij ook gefaciliteerd mijn onderzoeksagenda te kunnen ontwikkelen. Voor inspiratie en aanmoediging op mijn weg tussen filosofie en wetenschapsgeschiedenis ben ik verder geïnspireerd door instituties zoals de “Arbeitskreis zur Hegelschen Naturphilosophie”, het Max-

Planck-Institut voor wetenschapsgeschiedenis te Berlijn, het Collegium Helveticum in Zürich en het Institute Vienna Circle in Wenen.

Laat mij, aan het einde, terugkomen op symbolische structuren en dankend naar mijn familie kijken die vandaag in de eerste rij zit. Niet alleen vandaag en niet alleen symbolisch nemen jullie de meest vooraanstaande plaats in mijn leven in. Laat mijn dankwoorden symbolisch staan ook voor alles wat niet in woorden is te zeggen.

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Zie Villers' tekst voor Napoleon: Charles Villers: *Philosophie de Kant. Aperçu rapide des bases et de la direction de cette philosophie*. s.l. 1801, 4. – De dedicatie aan Napoleon bevindt zich kennelijk alleen in handschrift op de titelpagina's van deze brochure. In het exemplaar in de universiteitsbibliotheek Erlangen-Nürnberg heeft zij de volgende vorm: "pour le premier Consul de France Bonaparte". Voor een editie van de tekst, gebaseerd op het exemplaar in de bibliotheek van Goethe, zie Karl Vorländer: Villers' Bericht an Napoleon über die Kantische Philosophie. In: *Kant-Studien* 3 (1899), 1-9. Vorländer concludeert op basis van een beschrijving van Goethes exemplaar (dat overeenkomt met het exemplaar in Erlangen-Nürnberg) dat deze brochure nooit in de boekhandel beschikbaar was. Het is zeer wel mogelijk dat het exemplaar uit Goethes bibliotheek aan de basis heeft gelegen van Schellings recensie die in paragraaf V uitvoeriger wordt besproken. In ieder geval blijkt de tekst van Villers geen wijde verspreiding gevonden te hebben. – Over de receptie van Kant door Napoleon zie Karl Vorländer: *Immanuel Kant. Der Mann und das Werk*. 2de ed. Deel 2. Hamburg 1977, 255-6, daar ook een korte samenvatting van Napoleons nogal kritische beoordeling van Kant.
- 2 Villers, *Aperçu rapide*, 5: Descartes "avait démontré [...] que les couleurs, les sons, etc. n'existent point en effet dans les objets extérieurs, mais ne sont que les diverses modifications de notre oeil, de notre ouïe, etc. ...".
- 3 Villers, *Aperçu rapide*, 8.
- 4 Villers, *Aperçu rapide*, 6-7.
- 5 Charles Villers: *Philosophie de Kant. Ou principes fondamentaux de la philosophie transcendente*. Deux parties. Metz 1801, 110. In de tekst voor Napoleon is dit beeld niet te vinden.
- 6 Er zijn allerlei concrete vragen naar de details van het model te stellen: dragen alle mensen dezelfde brillen? Is het in principe denkbaar dat we deze bril afzetten? Villers besteedt echter geen aandacht aan dit soort vragen.
- 7 Het model van de zegelring in Villers, *Philosophie de Kant*, 110-1. Daarnaast is nog een ander optisch model te vinden: een vergelijking van de menselijke wijze van waarnemen met verschillende spiegels, waaronder ook convexe of concave spiegels; Villers, *Philosophie de Kant*, 111-2; *Aperçu rapide*, 6. – Over de camera obscura zie Wolfgang Lefèvre (ed.): *Inside the Camera Obscura. Optics and Art under the Spell of the Projected Image*. Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, Berlin. Preprint 333. Berlin 2007. – Het motto in Nicolaas Beets' boek *Camera Obscura* van 1839 combineert de transformatie van de realiteit in een schaduwwachtig afbeeld met de esthetische kwaliteit van de daardoor geproduceerde beelden: "De schaduwen en schimmen van Nadenken, Herinnering en Verbeelding vallen in de ziel als in eene Camera Obscura, en sommige zoo treffend en aardig dat men lust gevoelt ze na te tekenen en, met ze wat bij te werken, op te kleuren, en te groepeeren, er kleine schilderijen

van te maken”. Omtrent 1800 leek men ook in het traditionele gebruik van de camera obscura in de teken- en schilderkunst problemen te zien; zie Erna Fiorentini: *Camera Obscura vs. Camera Lucida – Distinguishing Early Nineteenth Century Modes of Seeing*. Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, Berlin. Preprint 307. Berlin 2006, 22.

- 8 Cabanis (1757-1808) was lid van de nieuwe, tweede, klasse van het tijdens de revolutie herstructureerde *Institut National des Sciences et Arts*. Deze klasse was aan de bevordering van de morele en politieke wetenschappen gewijd. Zijn hoofdwerk, de *Rapports du physique et du moral de l'homme*, Paris 1802, gaat terug op teksten die hij in het *Institut National* heeft voorgedragen. Over Cabanis' rol in het *Institut* zie Martin S. Staum: *Cabanis. Enlightenment and Medical Philosophy in the French Revolution*. Princeton, N.J. 1980, 166-243. Ook hier is een verbinding te constateren met het debat over Kant; de “idéologue” Destutt de Tracy, die eveneens lezingen over Kant voor het *Institut* heeft gehouden, voegt aan de derde editie van Cabanis' *Rapports du physique et du moral de l'homme*, Paris 1815, een “Table analytique” van 70 bladzijden toe.
- 9 Als “Sekretionsgleichnis” verwierf de (door Karl Vogt en de discussie over diens materialistische positie populair gemaakte) vergelijking van de relatie van gedachten tot de hersenen met die tussen fecaliën en het verteringssysteem in de tweede helft van de 19de eeuw beroemdheid en infamiteit. De term “Sekretionsgleichnis” met verwijzingen naar Vogt en Cabanis bij Emil du Bois-Reymond: *Über die Grenzen des Naturerkennens*. In: du Bois-Reymond: *Vorträge über Philosophie und Gesellschaft*. Uitgegeven door Siegfried Wollgast. Berlin 1974, 76. Over de context: Frederick Gregory: *Scientific materialism in nineteenth century Germany*. Dordrecht/Boston 1977.
- 10 Over de receptie van het scepticisme door de Duitse idealisten zie Michael N. Forster: *Hegel and Skepticism*. Cambridge, Mass./London 1989; Hans Friedrich Fulda/Rolf-Peter Horstmann (eds.): *Skeptizismus und spekulatives Denken in der Philosophie Hegels*. Stuttgart 1996; Klaus Vieweg/Ralf Beuthan (eds.): *Gegen das “unphilosophische Unwesen”. Das kritische Journal der Philosophie von Schelling und Hegel*. Würzburg 2002; Dietmar Heidemann: *Der Begriff des Skeptizismus. Seine systematischen Formen, die pyrrhonische Skepsis und Hegels Herausforderung*. Berlin e.a. 2007; Klaus Vieweg: *Skepsis und Freiheit. Hegel über den Skeptizismus zwischen Philosophie und Literatur*. München e.a. 2007; Hartmut Buchner: *Zur Bedeutung des Skeptizismus beim jungen Hegel*. In: *Hegel-Studien. Beiheft 4* (1965), 49-56. – Schellings reactie op het scepticisme trekt echter, vergeleken met die van Hegel, vooral in diens tekst over *Verhältniß des Skepticismus zur Philosophie* in het *Kritische Journal*, weinig aandacht. Zie echter Markus Gabriel: *Die metaphysische Wahrheit des Skeptizismus bei Schelling und Hegel*. In: *Internationales Jahrbuch des Deutschen Idealismus* 5 (2007), 126-156; Kurt Rainer Meist: “Sich vollbringender Skeptizismus”. G. E. Schulzes Replik auf Hegel und Schelling. In: Walter Jaeschke (ed.): *Transzendentalphilosophie und Spekulation*.

- Der Streit um die Gestalt einer Ersten Philosophie (1799-1807)*. Hamburg 1993, 192-230.
- 11 Zie bijvoorbeeld Joseph Marie de Gérando: *Histoire comparée des systèmes de philosophie, relativement aux principes des connaissances humaines*. Deel 3 Paris 1804, 540: “la comparaison de la chambre obscure si souvent et si ingénieusement employée par les Kantiens”. Meer over De Gérando in paragraaf VI.
 - 12 Johann Friedrich Hennert: *Lessen over de eerste beginselen der wijsbegeerte [...] vertaald, bijeenverzameld en met aanmerkingen vermeerderd door G.C. Spaan [...]* Deel 3. Leiden 1822, 3.
 - 13 Heinrich von Kleist aan Wilhelmine van Zenge, 22 maart 1801; in: Kleist: *Sämtliche Werke und Briefe*. Uitgegeven door Helmut Sembdner. Deel 2. München 1970, 634. Al in november 1800 ontwikkelt Kleist een project om de actuele filosofie naar Frankrijk te “verpflanzten”, “wo man von ihr noch gar nichts weiß” (loc. cit., 590).
 - 14 Michael Mandelartz: Von der Tugendlehre zur Lasterschule. Die sogenannte ‘Kantkrise’ und Fichtes ‘Wissenschaftslehre’. In: *Kleist-Jahrbuch* 2006, 120-136. – Zie ook Ernst Cassirer: Heinrich von Kleist und die Kantische Philosophie [1919]. In: Cassirer: *Gesammelte Werke*. Deel 9. Hamburg 2001, 389-435.
 - 15 Achim von Arnim: *Armut, Reichtum, Schuld und Buße der Gräfin Dolores. Eine wahre Geschichte zur lehreichen Unterhaltung armer Fräulein*. In: Achim von Arnim: *Sämtliche Romane und Erzählungen*. Uitgegeven door Walther Migge. Deel 1. München 1974, 43.
 - 16 Nicolaas van Cusa: *Het zien van God*. Ingeleid, vertaald en geannoteerd door Inigo Bocken en Jos Decorte. Kapellen/Kampen 1993, 53-4
 - 17 Aristoteles: *De Anima*, 418a-419b; 424a het beeld van was en zegelring. Binnen het werk van Cusanus zien we echter een nog duidelijk rijkere structuur: in *De quaerendo deum* spreekt hij uitvoerig over misleidingen in de waarneming en over het Aristotelische probleem van ongekleurde waarnemingsapparaten, in *De filiatione deum* gebruikt hij het – eveneens bij Villers te vinden – beeld van de lachspiegel.
 - 18 Johann Gottfried Herder: *Verstand und Erfahrung. Eine Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft* [1799]. In: Herder: *Sämtliche Werke*. Deel XXI. Berlin 1881, 155-6.
 - 19 René Wellek: Emerson and German Philosophy. In: *The New England Quarterly* 16 (1943), 41-62, hier 47. De in paragraaf VI genoemde Joseph Marie de Gérando, een belangrijke speler in het debat over Kant en over een historische reconstructie van het concept “systeem”, was een centrale inspiratiebron voor Emerson.
 - 20 Een tweede editie, “revue et augmentée”, opgedragen aan het *Institut National*, verscheen 1830 in Utrecht.
 - 21 Descartes’ wijsgerige positie wordt hier onder twee aspecten beschreven: de rol van het subject (Villers, *Philosophie de Kant*, 137: “l’étude subjective de lui-même et de son entendement”) en de overgang van een scepticisme naar

een dogmatische houding (loc. cit. 137: “Ce qu’il y a de très-extraordinaire et d’unique peut-être dans l’histoire de la raison spéculative, c’est que de ce pyrrhonisme désespéré il resulta [...] le dogmatisme le plus tranchant et le plus outré”). – Over een directe lijn van Descartes naar Kant, maar gebaseerd op het probleem van de secundaire kwaliteiten, zie Maximilien Vallois: *La formation de l’influence Kantienne en France*. Paris s.a. (thèse Paris 1924), 61, 64.

- 22 Villers, *Philosophie de Kant*, 124.
- 23 Literatuur over Villers: Louis Wittmer: *Charles de Villers 1765-1815. Un intermédiaire entre la France et l’Allemagne et un précurseur de Mme de Staël*. Genève/Paris 1908; O. Ulrich: *Charles de Villers. Sein Leben und seine Schriften. Ein Beitrag zur Geschichte der geistigen Beziehungen zwischen Deutschland und Frankreich. Mit Villers’ Lettre à Mademoiselle D.S. Sur l’abus des grammaires dans l’étude du français, et sur la meilleure méthode d’apprendre cette langue*. Leipzig 1899; Vallois: *La formation*; Hilmar Klinghammer: *Die Kantauffassung Charles de Villers’*. Diss. Königsberg 1936; François Azouvi/Dominique Bourel: *De Königsberg à Paris. La réception de Kant en France (1788-1804)*. Paris 1991; Luigi Marino: *Praeceptores Germaniae. Göttingen 1770-1820*. Göttingen 1995; Warren Schmaus: *Kant’s Reception in France: Theories of the Categories in Academic Philosophy, Psychology, and Social Science*. In: *Perspectives on Science* 11 (2003), 3–34; Peter Winterling: *Rückzug aus der Revolution. Eine Untersuchung zum Deutschlandbild und zur Literaturtheorie bei Madame de Staël und Charles de Villers*. Rheinfelden 1985; Ruth Ann Cowley: *Charles de Villers. Mediator and Comparatist*. Bern e.a. 1978. – In het algemeen is te constateren dat de Kant-receptie in Frankrijk in een nauwe verbinding met, en ook onder de invloed van het Nederlandse Kantianisme stond; zo wordt Kinkers boek over Kant snel in het Frans vertaald (Johannes Kinker: *Essai d’une exposition succincte de la critique de la raison-pure*. Amsterdam 1801). In de *Notice des travaux de la classe des sciences morales et politiques Pendant le troisième trimestre de l’an 10*, Paris 1802, 12, wordt de kwaliteit van Kinkers teksten expliciet benadrukt.
- 24 Moderne editie: Charles de Villers: *Le magnétiseur amoureux*. Introduction et notes par François Azouvi. Paris 1978.
- 25 Voor de editie van Mme de Staëls *De l’Allemagne* (Nouvelle édition précédée d’une introduction par Mr. Charles de Villers et enrichie du texte original des morceaux traduits. Paris) van 1823 schrijft Villers een inleiding waarin hij uitvoerig op het karakter van het Duitse resp. Franse volk reflecteert; zie beneden, paragraaf VI. Meerdere van zijn publicaties reflecteren expliciet op de situatie in Duitsland: Charles Villers: *Lettres Westphaliennes [...] sur plusieurs sujets de philosophie, de littérature et d’histoire et contenant la description pittoresque d’une partie de la Westphalie*. Berlin 1797; *Coup-d’oeil sur l’état actuel de la littérature ancienne et de l’histoire en Allemagne. Rapport fait à la troisième Classe de l’Institut de France*. Amsterdam/Paris 1809; *Coup d’oeil sur les universités et le mode d’instruction publique de l’Allemagne protestante, en particulier du royaume de Westphalie*. Kassel 1808. Ook in Villers’ teksten in de *Spectateur du Nord* wordt uitvoerig nagedacht

- over een vergelijking van het karakter van het Duitse met het Franse volk.
- 26 Villers, *Philosophie de Kant*, 39. – Ook de tijdgenoten vonden deze benaderingswijze opmerkelijk, maar hadden problemen om deze preciezer dan door een “en quelque sorte” te beschrijven; zie Martin Marie Charles de Boudens de Vanderbourg: *Notice sur la Philosophie de Kant, ou principes fondamentaux de la philosophie transcendente, Par Ch. Villers*. s.l. 1796, 7: “La première partie contient, en quelque sorte, l’histoire des progrès et des erreurs de l’esprit humain en philosophie spéculative”.
 - 27 Algemene literatuur over het probleem van een classificatie van de wetenschappen: Boris M. Kedrow: *Die Klassifizierung der Wissenschaften*. 2 delen. Berlin/Moscou 1975–6; Alwin Diemer (ed.): *Der Wissenschaftsbegriff. Historische und systematische Untersuchungen*. Meisenheim a. Glan 1970; Giulio Barsanti: *La scala, la mappa, l’albero. Immagini e classificazioni della natura fra Sei e Ottocento*. Firenze 1992; Walter Tega: *Arbor Scientiarum. Encyclopedia e sistemi in Francia da Diderot a Comte*. Bologna 1984; Andreas Rötzer: *Die Einteilung der Wissenschaften – Analyse und Typologisierung von Wissenschaftsklassifikationen*. Diss. Passau 2003; Paul Ziche: *Wissenschaftslandschaften um 1900. Philosophie, die Wissenschaften und der nicht-reduktive Szientismus*. Zürich 2008.
 - 28 Villers, *Aperçu rapide*, 2–3.
 - 29 Villers, *Aperçu rapide*, 2.
 - 30 Villers illustreert dit idee ook door het oude beeld van een olifant die op een schildkroon staat; dit beeld is bijvoorbeeld te vinden in teksten van Fichte (*Gesamtausgabe*. Deel I,2, 124) en Friedrich Heinrich Jacobi. Voor meer informatie zie de aantekening tot deze Fichte-passage in Johann Gottlieb Fichte: *Over het begrip van de wetenschapsleer*. Inleiding, vertaling en annotatie Ernst-Otto Onnasch. Amsterdam/Meppel 1995.
 - 31 “il se mêlait”; Villers, *Aperçu rapide*, 5.
 - 32 Villers noemt dan ook expliciet de rol van het vuur voor scheikundige reacties (Villers, *Aperçu rapide*, 6), zonder expliciet te maken welk aspect van het denkproces met het vuur te vergelijken is.
 - 33 Villers, *Philosophie de Kant*, 42– 45.
 - 34 Deze brede betekenis van “science” in het Engels of Frans was in de 18de eeuw nog algemeen gebruikelijk. De vandaag gangbare verenging op de natuurwetenschappen moet dus een resultaat van latere ontwikkelingen zijn.
 - 35 Villers *Philosophie de Kant*, 51.
 - 36 Villers, *Philosophie de Kant*, 46.
 - 37 Villers, *Philosophie de Kant*, 69– 108.
 - 38 In hoeverre deze problematiek met het ontstaan van *disciplinaire* structuren samenhangt, en hoe disciplines algemeen te definiëren zijn, blijft hier buiten beschouwing; maar zeker zijn dergelijke systematiseringvragen een essentieel ingrediënt van het concept van een discipline. Ik doe daarom bewust afstand van een veeleisende terminologie op dit gebied en spreek zonder verdere terminologische fixering van “deelgebieden” en “stromingen”. Dat deze

- eenheden in de hier bekeken periode pas begonnen te ontstaan, wordt in paragraaf VI betoogd.
- 39 Villers, *Philosophie de Kant*, 25, in verband met een discussie van de wetenschapssystematiek in de Franse *Encyclopédie*.
 - 40 De centrale teksten zijn Immanuel Kant: *Kritik der Urteilkraft*, § 75, over een Newton voor de biologie, en Kants *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* voor een transcendentalfilosofische fundering van Newtons mechanica.
 - 41 Villers, *Aperçu rapide*, 12: “Kant est le Newton de l’homme moral”.
 - 42 Over het Newtonianisme zie bijvoorbeeld de overzichtswerken James E. Force/ Sarah Hutton (eds.): *Newton and Newtonianism. New Studies = International Archive of the History of Ideas* 188 (2004); Scott Mandelbrote (ed.): *Newton and newtonianism = Studies in History and Philosophy of Science* 35 (2004).
 - 43 Villers, *Philosophie de Kant*, 127.
 - 44 Villers, *Philosophie de Kant*, 127-129.
 - 45 In Friedrich Theodor Rink: *Mancherley zur Geschichte der metacritischen Invasion. Nebst einem Fragment einer ältern Metacritik von Johann George Hamann [...] und einigen Aufsätzen, die Kantische Philosophie betreffend*. Königsberg 1800.
 - 46 Schellings recensie – onder de titel *Notiz von Herrn Villers Versuchen, die Kantische Philosophie in Frankreich einzuführen* in deel 1, stuk 3, Tübingen 1802, van het *Kritische Journal* verschenen –, wordt geciteerd volgens de editie van het *Kritische Journal* in Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Gesammelte Werke*. Deel 4. Hamburg 1968. Zoals voor alle teksten in dit tijdschrift wordt ook voor deze recensie de auteur niet genoemd, maar door de correspondentie tussen Villers en Schelling staat vast dat Schelling de auteur was. – Over Villers’ reactie zie Meyer Isler (ed.): *Briefe [...] Auswahl aus dem handschriftlichen Nachlasse des Ch. de Villers*. Hamburg 1879; de briefwisseling met Schelling 242-250.
 - 47 Vgl. Jean-François Courtine: *Un peuple métaphysique*. In: *Revue de Métaphysique et de Morale* 2001, 321-343 (ook over het idee van “historicisation”); Andrea Bellantone: *Il “legno verde” e “il legno secco”*: Kant tra Schelling e Villers. In: *Rivista di storia della filosofia* 2007, 331-343. Volgens Bellantone resulteert de afstand tussen een Duitse en Franse interpretatie van Kant uit de algemene intellectuele geschiedenis: “una distanza che aveva la sua origine nella cesura operata nella Francia del secolo XVIII con la tradizione scolastica e che si sarebbe conclusa solo tra le due guerre mondiali del Novecento.” (336) – Niet echt begrijpelijk is Bellantones karakterisering van Schellings recensie als kritiek op een “platonische” en “rationalistische” lezing van Kant (340). Hetzelfde idee vindt zich ook in Andrea Bellantone: *La prima circolazione del pensiero di Kant in area Francofona*. In: *Rivista di storia della filosofia*. Supplemento al n. 4 (2006), 45-52.
 - 48 Hierin ligt een radicale kritiek op Kant, die Schelling en Hegel in hun teksten uit die tijd steeds weer uiten; bij Hegel zie bijvoorbeeld Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Glauben und Wissen oder die Reflexionsphilosophie der*

- Subjectivität, in der Vollständigkeit ihrer Formen, als Kantische, Jacobische und Fichtesche Philosophie. In: *Kritisches Journal der Philosophie*. Deel 2, stuk 1. Tübingen 1802, 3-189.
- 49 Schelling, *Notiz*, 298; voor de inleiding zie Hegel, *Gesammelte Werke*, loc. cit., 117-8. Zie ook Axel Hutter: Kant und das Problem der Aufklärung (verschijnt in Heiner Klemme (ed.): *Kant und die Zukunft der europäischen Aufklärung*. Berlin 2009); hij ziet bij Kant een “reflexiven Begriff der Aufklärung” waarin niet een onwetendheid wordt overkomen door kennis te verwerven, maar waarin kennis over zichzelf, zelf-reflexief, moet nadenken. Het eigenlijk centrale project van de Verlichting moet dan een “Aufklärung der Aufklärung” zijn.
- 50 *Magazyn voor de critische wijsgeerte en de geschiedenis van dezelve*, in Amsterdam van 1798 tot 1803 uitgegeven door Paulus van Hemert.
- 51 Vgl. de beroemde passage in Johann Gottlieb Fichte: Zweite Einleitung in die Wissenschaftslehre. In: Fichte: *Gesamtausgabe*. Deel I,4. Stuttgart-Bad Cannstatt 1970, 195: „Was für eine Philosophie man wähle, hängt sonach davon ab, was man für ein Mensch ist“.
- 52 Schelling, *Notiz*, 304.
- 53 Zie Schellings recensie van Le Joyands *Principes naturels* (zie beneden; citaat in Hegel, *Gesammelte Werke*, loc. cit., 296).
- 54 Schelling, *Notiz*, 302-3.
- 55 Schelling, *Notiz*, 307.
- 56 Waar deze belangstelling in de Franse literatuur vandaan komt, moet vooralsnog nog openblijven. Denkbare factoren zijn een invloed van Goethe die van Villers bijvoorbeeld diens tekst voor Napoleon heeft toegestuurd gekregen, maar ook Hegel met wie Schelling in deze tijd nauw samenwerkte kan als een bemiddelaar opgetreden zijn, en natuurlijk zou het ook gewoon het geval kunnen zijn dat men in Jena, bijvoorbeeld vanwege de Kantiaanse oriëntering van het centrale orgaan voor recensies, de *Allgemeine Literatur-Zeitung*, alle recente publicaties over Kant verzamelde en refereerde. – Andere, steeds kritische verwijzingen naar Descartes in de werken van Schelling (de verwijzingen volgen de *Sämmtliche Werke*, uitgegeven door K.F.A. Schelling, Stuttgart/Augsburg 1856sq.): De Cartesianen kunnen de oorsprong van de ziel “in Kupfer stechen” (I,1,446), misduiden die ziel dus als een natuurlijk fenomeen; het Cartesiaanse idee van een puur mechanische transmissie van een “Erregung” lijkt Schelling onzinnig (I,3,189); zie ook I,10,22.
- 57 Claude-François Le Joyand: *Principes naturels, ou Notions générales et particulières de l’Immensité, de l’Espace, de l’Univers, des Corps célestes, des Forces vivantes primordiales ou du Principe du mouvement, et des Forces secondaires qui en résultent dans les Corps terrestres, Applicables à toutes les branches de Physique et de Morale, spécialement à la Médecine*. 3 delen. Paris s.d. [1801]. Le Joyand was actief als militair arts; in zijn filosofisch-wetenschapshistorische schriften toont hij een bijzondere belangstelling voor figuren als Mesmer en Paracelsus, verbonden met een historisch perspectief op de “siècle de Paracelse” dat ook in zijn *Principes naturels*

- uitvoerig wordt besproken. – Schellings recensie verschijnt onder de rubriek “Anzeige einiger die Naturphilosophie betreffender Schriften”, eveneens in deel 1, stuk 3, van het *Kritische Journal*. De verwijzingen volgen weer de editie in de *Gesammelte Werke* van Hegel.
- 58 Schelling, *Anzeige*, 295.
- 59 Schelling, *Anzeige*, 294.
- 60 Villers, *Philosophie de Kant*, 101–103, voetnoot. – In 1802 constateert Destutt de Tracy in een lezing over Kant voor het *Institut National* dat Frankrijk tot op zijn tijd nog over geen systeem beschikt: “A cette occasion, il observe qu’il n’y a point de système de philosophie généralement reçu en France” (*Notice des travaux de la classe des sciences morales et politiques Pendant le troisième trimestre de l’an 10*, 13).
- 61 Zie bijvoorbeeld Leo Catana: *The historiographical concept ‘system of philosophy’. Its origin, nature, influence, and legitimacy*. Leiden 2008; Wilhelm Schmidt-Biggemann: Jacob Bruckers philosophieggeschichtliches Konzept. In: Schmidt-Biggemann/Theo Stammen (eds.): *Jacob Brucker (1696-1770). Philosoph und Historiker der europäischen Aufklärung*. Berlin 1998, 113–134.
- 62 Joseph Marie de Gérando (vaak Dégérando genoemd), 1772–1842, was actief als jurist, politicus en expert voor opleidingsvragen. Tot zijn belangrijkste publicaties behoren, naast de *Histoire comparée*, bijvoorbeeld *Des signes et de l’art de penser considérés dans leurs rapports mutuels*. Paris 1800; *De la Génération des connaissances humaines, mémoire qui a partagé le prix de l’Académie de Berlin sur la question suivante*. Berlin 1802; *Le Visiteur du pauvre, mémoire qui a remporté le prix proposé par l’Académie de Lyon sur la question suivante: “Indiquer le moyen de reconnaître la véritable indigence, et de rendre l’aumône utile à ceux qui la donnent comme à ceux qui la reçoivent”*. Paris 1820, en verdere historische werken die eveneens een verbinding stichten tussen historische, politieke en sociale thema’s, zoals *Des progrès de l’industrie, considérés dans leurs rapports avec la moralité de la classe ouvrière*. Paris 1841.
- 63 De *Spectateur du Nord* drukt vanaf 1797 korte berichten over deze debatten gebaseerd op de *Notice des travaux* af.
- 64 Een bericht over De Gérandos tekst in *Notice des travaux de la classe des sciences morales et politiques Pendant le dernier trimestre de l’an 9*. Paris 1801, 6–7; Villers’ reactie (anoniem gepubliceerd) in *Kant jugé par l’Institut, et observations sur ce jugement*. Paris 1801. Hier ook de oorspronkelijke tekst van De Gérando.
- 65 Zoals de titel van de *Histoire comparée* al aangeeft, haalt De Gérando de principes van zijn classificatie nog steeds uit de “principes des connaissances humaines”. Zijn inspiratiebron hiervoor is – heel traditioneel – vooral Bacon. Condillacs *Traité des systèmes* wordt als model uitdrukkelijk afgewezen, zie Deel 1, 1804, xxvi–xxvii. De Gérando schrijft aan een historische classificatie een absoluut funderende rol toe (wat natuurlijk ook weer een filosofisch-wetenschapssystematisch argument is): “Un tableau historique des systèmes relatifs à ces questions essentielles, serait donc à la philosophie elle-même ce

que la philosophie est à son tour aux sciences et aux arts; il serait comme une carte géographique des doctrines et des opinions qui composent le monde intellectuel; il nous en indiquerait les points principaux, les divisions et les différentes routes.” (loc. cit. xvi-xvii)

- 66 De Gérando, *Histoire comparée*, 539-542.
- 67 Te denken is hier aan auteurs zoals Johann Friedrich Fries, Johann Friedrich Herbart of Carl Christian Erhard Schmid en vele andere. Voor de verbinding van een stroming die als een ‘empirisch Kantianisme’ te beschouwen is en de empirische psychologie omtrent 1800 zie Georg Eckardt/Matthias John/Temilo van Zantwijk/Paul Ziche: *Anthropologie und empirische Psychologie um 1800. Ansätze einer Entwicklung zur Wissenschaft*. Köln/Weimar/Wien 2001.
- 68 Villers, Inleiding tot de Staël, *De l’Allemagne* (Paris 1823), XXXII.
- 69 Villers, *Coup-d’oeil sur l’état actuel de la littérature ancienne*, niet gepagineerde toewijding aan P.A. Stapfer.
- 70 De Gérandos bericht over de “sauvage de l’Aveyron” in *Notice des travaux de la classe des sciences morales et politiques Pendant le dernier trimestre de l’an 9*, 10-12.
- 71 Mijn collega Ernst-Otto Onnasch ben ik voor talige en inhoudelijke opmerkingen, kritiek en correcties zeer veel dank verschuldigd.

Curriculum Vitae

Paul Ziche (1967) studeerde wijsbegeerte, met als bijvakken natuurkunde en psychologie, aan de Ludwig-Maximilians-Universiteit in München en aan het Balliol College te Oxford. Hij promoveerde in München over de rol van natuurkundige en wiskundige modellen in de filosofie van Schelling en Hegel en werd vervolgens in 1996 aangesteld als “Assistent” bij het instituut voor de geschiedenis van de geneeskunde, natuurwetenschappen en techniek aan de Friedrich-Schiller-Universiteit te Jena. Van 2001 tot 2007 was hij werkzaam als medewerker van de “Kommission zur Herausgabe der Schriften von Schelling” aan de Beierse academie der wetenschappen in München en was sinds zijn habilitatie in 2003 over de verhouding tussen filosofie en de wetenschappen omtrent 1900 als Privatdozent tevens verbonden aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de Ludwig-Maximilians-Universiteit. Sinds januari 2008 is hij verbonden aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht als hoogleraar voor de geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte en als lid van het Descartes Centrum voor de geschiedenis en filosofie van de wetenschappen.

Op het gebied van onderzoek richt zich zijn belangstelling vooral op het snijvlak tussen filosofie en de wetenschappen, en hier zowel de beta- als de alfa-disciplines, en op de verbinding tussen filosofie- en wetenschapsgeschiedenis. Historische zwaartepunten van zijn onderzoek liggen in de periode van het Duitse idealisme en in de 19de eeuw.

De laatste uitgaven in deze reeks zijn:

- Thijs Pollmann, *Aftellen* (2004)
- Ted Sanders, *Tekst doordenken. Taalbeheersing als de studie van taalgebruik en tekstkwaliteit* (2004)
- Keetie E. Sluyterman, *Gedeelde zorg. Maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen in historisch perspectief* (2004)
- Joost Kloek, *Een scheiding van tafel en bed (met verweesde kinderen)* (2004)
- Monique Moser-Verrey, *Isabelle de Charrière and the Novel in the 18th Century* (2005)
- Paul Op de Coul, *De opmars van de operaregisseur. Een encenering van Mozarts Zauberflöte uit 1909* (2005)
- Peter de Voogd, *Laurence Sterne's Maria uitgebeeld: boekillustratie en receptiegeschiedenis* (2005)
- Nicole Pellegrin, *Entre inutilité et agrément. Remarques sur les femmes et l'écriture de l'Histoire à l'époque d'Isabelle de Charrière (1740-1806)* (2005)
- Berteke Waaldijk, *Talen naar cultuur. Burgerschap en de letterenstudies* (2005)
- Orlanda Soei Han Lie, *Wat bezielt een mediëvist? Mastering the Middle Ages* (2005)
- Sjef Barbiers, *Er zijn grenzen aan wat je kunt zeggen* (2006)
- Mayke de Jong, *Over religie, vroege middeleeuwen en hedendaagse vragen* (2006)
- Huib van den Bergh, *Zeker weten door zuiver meten?* (2006)
- Johann-Christian Klamt, *Over kunstenaars signature en zelfportretten* (2006)
- Rosemarie L. Buikema, *Kunst en vliegwerk. Coalities in de Cultuurwetenschappen* (2006)
- Karl Kügle, *Over het componeren* (2006)
- René Kager, *Zoeken naar woorden* (2007)
- Peter Schrijver, *Keltisch en de burens: 9000 jaar taalcontact* (2007)
- Peter Koolmees, *De erfenis van Dr. Vlimmen. Over de geschiedenis van de diergeneeskunde* (2007)
- Joost Vijselaar, *Psyche en elektriciteit* (2007)
- H.F. Cohen, *Krasse taal in Utrechts aula: Christendom en Islambeschaving in hun verhouding tot het ontstaan van de moderne natuurwetenschap* (2007)
- Marlene van Niekerk, *The Fellow Traveller (A True Story)* (2008)
- Bas van Bavel, *Markt, mensen, groei en duurzaam welzijn? Economie en samenleving van de Middeleeuwen als laboratorium* (2008)
- Ed Jonker, *Ordentelijke geschiedenis. Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap.*(2008)
- Wolfgang Herrlitz, *(Hoog-) Leraar Frantzen. Een stukje historie van het 'hoog'en 'laag'in de lerarenopleiding Duits te Utrecht* (2008)
- Wijnand W. Mijnhardt, *Religie, tolerantie en wetenschap in de vroegmoderne tijd* (2008)
- Michal Kobińska, *Representational Practices in Eighteenth-Century London: A Prolegomenon to Historiography of the Enlightenment* (2009)
- Árpád P. Orbán, *Kan een christen twee heren dienen? De omgang met Ovidius in de Latijnse Middeleeuwen* (2009)
- Geert Buelens, *In de wereld* (2009)

Colofon

Copyright: Paul Ziche

Vormgeving en druk: Labor Grafimedia BV, Utrecht

Deze oplage is gedrukt in een oplage van 300

Gezet in de PBembo en gedrukt op 120 grams papier Biotop.

ISBN 978-90-76912-94-3

Uitgave: Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, 2009.

Het ontwerp van de reeks waarin deze uitgave verschijnt is beschermd.